

סימן ד

מדור גויים בימינו

- 223 **מבוא**
חז"ל גזרו שמדור הגויים טמא עד שייבדק, מחשש לקבורת נפלים 223
יש ראיות שחששו בו גם לטומאת אהל 224
- 225 **פרק א: דין הכהנים**
חז"ל אסרו על כהנים להיכנס למדור גויים, וכתבו הראשונים שמדור גויים
בחו"ל מותר, מטעמים שונים 225
- 226 **פרק ב: הדיון בפוסקים על ארץ ישראל**
רוב הפוסקים בדורות האחרונים הקלו לכהנים בא"י להיכנס למדור
גויים 226 ◊ אולם רוב הנימוקים מותירים את חשש הטומאה על כנו,
אלא שמשיקולים שונים הכהנים לא נאסרו בה 227
- 228 **פרק ג: בבית מרוצף**
בתוספתא, על פי גרסת הראשונים ופירוש רוב האחרונים, משמע שבבית
מרוצף לא גזרו 228 ◊ לפי זה מנהג הכהנים בימינו מיושב היטב, ובגינת
נוי שאינה מרוצפת יש נימוק נפרד להקל 229
- 229 **פרק ד: שינוי הרגלי הקבורה**
התוס' ישנים הקלו במדור גויים בזמנם בגלל שהגויים כבר אינם רגילים
לקבור נפלים בביתם, וקל וחומר כיום 229 ◊ בגזירה מסוג זה, שטעמה
ברור וכל פרטיה נובעים מהטעם, כשבטל הטעם – בטלה הגזירה 230
- 231 **פרק ה: עיקר דין מדורות הגויים**
ייתכן לחדש שסתם בית גוי אינו בחזקת טמא מת, ודין מדור הגויים נאמר רק
כאשר גוי מפנה את ביתו וישראל עומד לגור בו, שאז יש חובה לבדוק את
הבית וגזירת טומאה למי שנכנס ללא בדיקה 231 ◊ כמה ראיות לחידוש
זה 231 ◊ מלשון הרמב"ם ורש"י אפשר להבין כך, אולם תוס' בוודאי לא
פירשו כך 233
- 234 **סיכום**
העיקר לדינא שבימינו דין מדור הגויים בטל לגמרי, בגלל ריצוף הבתים
ושינוי הרגלי הקבורה 234

סימן ד

מדור גויים בימינו

מבוא

פרק א: דין הכהנים

פרק ב: הדיון בפוסקים על ארץ ישראל

פרק ג: בבית מרוצף

פרק ד: שינוי הרגלי הקבורה

פרק ה: עיקר דין מדורות הגויים

סיכום

מבוא

במשנה נאמר שמדור הגויים טמא עד שייבדק מטומאה (אהלות פי"ח מ"ז)¹, וזוהי גזירת חכמים². כמה פרטים וחילוקים נאמרו בדין זה, כגון: גזרו על מדור הגוי רק אם שהה שם ארבעים יום, ללא השגחת ישראל (אהלות שם), ובתנאי שהגוי בן תשע ומעלה (תוספתא שם פי"ח ה"ו). מפרטים אלה מתברר שהחשש הוא שמא קברו שם נפלים, כפי שפירשו רש"י (פסחים ט ע"א ד"ה מי) והרמב"ם (הל' טומאת מת פי"א ה"ז). לפיכך הנטמא מן המדור נטמא טומאת מת³.

1 הפניות סתמיות מכאן והלאה למשנה ומפרשיה הן לאהלות פי"ח, לתוספתא ומפרשיה – לאהלות פי"ח, ולרמב"ם ומפרשיו – להל' טומאת מת פי"א.

2 ירושלמי תרומות פ"ח ה"ד ופסחים פ"א ה"ח; פיה"מ אהלות פי"ח מ"ח; ועיין מהרש"א פסחים ט ע"א וצל"ח שם.

3 בר"ש מ"ט מבואר שמדור הגויים טעון הזאה שלישי ושביעי, וזאת אפילו על הצד שארץ העמים אינה צריכה הזאה. רבנו חננאל בפסחים שם פירש את טעם הגזירה באופן מחודש, שהחשש הוא מטומאת שרצים (כך בכל כחה"י מספר פעמים, ראה במהדור' לב שמח'), ופירושו תמוה מאוד: מה עניין זה למסכת אהלות, ולמה דין מדור הגויים לא נקבע במסכת טהרות? ומדוע הכהנים אסורים במדור הגויים, כדלקמן? ומה עניין ארבעים יום (ואם כדי להיחשב כמגורי קבע, הרי בעלמא מצינו שלעניין זה די בשלושים יום, עיין בבא בתרא ח ע"א ומנחות מד ע"א)? ומה פשר ההגבלה לבן תשע? הקושיות האחרונות עולות גם כלפי פירוש האגור (לרבי שמואל אבן-ג'מע, ערך 'קיני') שכתב: "וטומאה זו שחשו לה במדור העמים שדרו בארץ ישראל משום שני דברים: משום עפר ארץ העמים שמביאין לשם, ומשום טומאת עצמות אדם".

נחלקו ראשונים האם גזרו במדור הגויים גם טומאת אהל. שאלה זו קשורה לשאלה האם הלכה כרשב"י שהגויים אינם מטמאים באהל (יבמות סא ע"א), אך אינה תלויה בה בהכרח (ראה בסי' ג: מת גוי, פרק ה סעיף ז). ראייה שחששו גם לטומאת אהל ממה ששנינו (מ"ח): "את מה הם בודקים? את הביבים העמוקים ואת המים הסרוחים", משום שהחזיר והחולדה אינם יכולים להלך שם, כמפורש בהמשך המשנה. ואם החזיר והחולדה אינם יכולים להלך הרי מסתבר שגם האדם אינו יכול להלך, ואם כן גם אם יש שם נפל הרי אין חשש למגע ומשא, ואעפ"כ הבית טעון בדיקה, משום טומאת אהל (העיר על כך באמרי צבי, דומב, סי' פז עמ' רכז)⁴.

יש לברר האם חשש זה קיים גם בימינו, והנכנס למדור גויים נטמא⁵.

ראיתי לראי"ה קוק זצ"ל (טוב ראי, ח"ג עמ' קמח-קמט) ובהרחבה בספר 'אפיקי מים' (לרב מיטלמן, אהלות עמ' תתקנא ועמ' תתקנו) שחידשו שדין מדורות הגויים אינו רק מחשש טומאה, אלא שרצו חז"ל למנוע כניסת ישראל לבית הגוי כדי להרחיק את ישראל מהם, מעין מה שכתבו תוס' (נויר נד ע"ב ד"ה ארץ העמים) שחז"ל גזרו טומאה על ארץ העמים גם כדי שלא יצאו לחו"ל. הראי"ה מסביר לפי זה את דעת הרמב"ם, שיש טומאה באויר מדור הגויים אע"פ שלדעתו הגויים אינם מטמאים באהל. אולם לפי מה שיתבאר להלן בדעת הרמב"ם, שדין מדור הגויים נאמר רק לאחר שהגוי מפנה את ביתו, אין מקום לסברה זו שהגזירה נועדה למנוע כניסה לביתם.

באפיקי מים מסתמך על התוס' בפסחים ט ע"א (ד"ה ואח"ל), שכתבו שדין מדור הגויים אינו נובע מדין ספק טומאה ברשות היחיד, "דלא דמי הך ספיקא לשאר ספיקי, דאמאי אית לן למימר שיהא בו נפל? ודמי לספק ביאה", וביאר שלדעתם טומאה זו אינה שכיחה, ולא היה ראוי לגזור עליה כלל, שהרי כל מילתא דלא שכיחא לא גזור בה רבנן, ועל כרחך הגזירה מהטעם הנ"ל. לענ"ד הדברים אינם מתיישבים יפה בלשונות הראשונים לגבי טעם הגזירה. גם פרטי ההלכה בעניין מדור הגויים, שתואמים לגמרי לחשש המעשי מטומאה, כדלעיל, לא יתבארו על פי דרכו שהחשש מנפלים אינו אלא "תירוץ". ומה שכתב בדעת תוס' אינו נראה לענ"ד. תוס' דנים מדוע לא תהיה טומאה דאורייתא, ואפילו בספק ספיקא, ועל כך התשובה שדין ספק טומאה ברה"י הוא כשיש סיבה מוחשית לחשוב שאולי יש טומאה לפנינו (דהיינו שידוע שהייתה טומאה וספק אם נשארה, או שידוע שהיה כאן דבר חשוד שיש ספק אם הוא טמא או טהור), מה שאין כן כשאין לפנינו שום חפץ לחוש לו, אלא רק חשש תיאורטי שמא הובאה לכאן טומאה. אין כוונת תוס' שהחשש רחוק עד כדי להיכנס לגדר "מילתא דלא שכיחא לא גזור בה רבנן", אלא שאינו עומד בגדרי ספק טומאה ברה"י.

4 ראה נוספת לכך מדין בית מרוצף, ראה להלן הערה 21.

5 בירור זה נכתב במסגרת הכנות לעשיית פרה אדומה אי"ה, עבורה נדרשים לנו כהנים וישראלים שלא נטמאו מימיהם בטומאת מת.

פרק א: דין הכהנים

חז"ל אסרו על הכהנים להיכנס למדור גויים, כפי שנאמר בתוספתא (מכות פ"ד הי"ז) ובמסכת שמחות (פ"ד הי"ג): "כהן הדיוט... נכנס לבית הפרס או למדור עמים⁶ או שיצא לחוצה לארץ מלקין אותו מכות מרדות". ובתוספתא ה"י: "כיצד בודקין מדור העמים? ישראל נכנס ואחר כך כהן...". וכך עולה מדברי הרבה ראשונים, שבאופן עקרוני כהנים אסורים במדור הגויים⁷.

הרמב"ם (הל' אבל פ"ג הי"ג) הזכיר את הטומאות מדרבנן האסורות לכהן: בית הפרס, חו"ל, וכו', ולא מנה ביניהן את מדור הגויים, וכן השולחן ערוך (יר"ד סי' שסט ס"א). יש אומרים שהרמב"ם כלל זאת ב"ארץ העמים", על פי דבריו (הל' טומאת מת פ"א ה"ז) שמדור הגויים "מטמא כארץ העמים" (מנחת אברהם, למור"ר הרב שפירא זצ"ל, ח"א סי' ל, ח).

למעשה, כתבו ראשונים שמותר לכהן להיכנס למדור גויים בחו"ל, על פי התוספתא (הי"א): "ואין מדור העמים ובית הפרס בחוצה לארץ"⁸. טעם נוסף להיתר, מפני שמדורות הגויים מוחזקים בחולדות וחזירים המחטטים בקרקע, ואין חשש להישארות נפלים בתוכם, כדברי המשנה (מ"ח): "כל מקום שהחזיר והחולדה יכולים להלך בו אינו צריך בדיקה"⁹. ויש מהראשונים שכתבו שדין מדור הגויים נאמר רק לדעת החולקים על רשב"י וסוברים שגוי מטמא באהל, ומאחר שלדעת ראשונים אלו קיימא לן כרשב"י

6 זהו הנוסח בתשובת רב נטרונאי גאון (מהדור' אופק יר"ד סי' רעז), וברוקח (סי' שטו) בשם מסכת שמחות, וכך הובא ברבינו מנוח (הל' חמץ ומצה פ"ו הי"ב) בשם הירושלמי בניזיר. במסכת שמחות לפנינו הנוסח: "למדור גויים או לארץ העמים ולבית הפרס או שיצא חוץ לארץ ישראל", וצריך ביאור מה בין "ארץ העמים" לבין "יצא חוץ לארץ ישראל", ואפשר ש"ארץ העמים" היא בתוך א"י, כגון ברצועה של כותים (תגיגה כה ע"א). אך יש מקום לשער שזהו כפל לשון בגלל שיש שהגיהו "ארץ העמים" במקום "מדור העמים", כדלקמן, והנוסח לפנינו במסכת שמחות ביקש לשלב את שתי הגרסאות. גם בתוספתא במכות חילופי נוסחאות: במהדור' צ"מ: "למדור את ארץ העמים", ואין מובן לגרסה זו, ומסתבר שזהו שיבוש מ"למדור", ואילו בתוספתא בדפוס וילנא: "לבית הפרס או לארץ העמים או שיצא לחו"ל". עכ"פ הגרסה "מדור הגויים" מקוימת מרוב המקורות.

7 תוס' פסחים ט ע"א ד"ה כל מקום ויבמות סא ע"א ד"ה ממגע; תוס' הרשב"א בפסחים שם בשם ר"י (בתירוץ הראשונים, אך ראה להלן הערה 10); ר"ש אהלות פ"ח מ"ט; ריטב"א ומהר"ם חלאוה ותוס' רא"ש ואגודה בפסחים שם (וברא"ש גם בב"מ פ"ט סי' מז); סמ"ק מצוה פט; פסקי מהרי"ח על פסחים (נדפסו במוריה; צט עמ' יד).

8 תוס' פסחים ויבמות שם ומהר"ם חלאוה ואגודה הנ"ל; תוס' הרשב"א בנימוקו השני; סמ"ג עשין רלא. הר"ש (מ"ט) מסביר את טעם ההיתר בחו"ל, שבארץ ישראל גזור משום שיש תרומות ומעשרות מדאורייתא, ועוד, שבחו"ל "אין יכולין לעמוד בה" ולהימנע מכניסה למדור גויים. בדעת הרמב"ם יש בעניין זה פירושים חלוקים, האם מדור העמים בחו"ל הוזכר לקולא או לחומרא, שאין בדיקה מועילה לו, עיין כס"מ הי"א.

9 תוס' הרשב"א שם בנימוקו הראשון; סמ"ק הנ"ל; ארחות חיים הל' טומאה ז, ועוד.

שגוי אינו מטמא באהל ממילא דין זה בטל¹⁰; ונראה שרוב ככל הראשונים חלוקים על סברה זו¹¹.

פרק ב: הדיון בפוסקים על ארץ ישראל

כאמור, בשו"ע לא הוזכר דין מדור הגויים במפורש. במנחת חינוך (מצוה רסג) תמה על השמטת דין זה לגבי ארץ ישראל, אם כי ציין "ובאמת דבר קשה מאד לכהני א"י ליזהר מזה". ותירץ ("ואפשר") שהקלו משום שאין זו אלא טומאת ספק (והיא קלה מארץ העמים, שבמדור גויים אין שורפים את התרומה אלא תולים). ומצטרף לה הספק על עצם הכהונה, כדעת הרשד"ם (שו"ת רשד"ם אה"ע סי' רלה) שכהנים שבימינו אינם ודאיים אלא מסופקים (ולפיכך הרשד"ם התירם בשבויה, שאיסורה מספק).

התפארת ישראל (בהקדמתו לטהרות 'בקש דעת' סי' לד, ד) כתב: "גוש מחו"ל או ממדור עובד כוכבים אפילו בא"י... וההולך שם נטמא. ואפילו הכי מותרים כהנים לכנוס למדור עובד כוכבים ולחו"ל, מדאין גוזרין על הצבור דבר שאין יכולין לעמוד בו, כתוס' פסחים ד"ט א' ד"ה כל". נראה מדבריו שהתיר כניסה למדור גויים גם בא"י, אך ההפניה לתוס' צריכה ביאור, שהרי תוס' כתבו היתר בחו"ל בלבד. מסתבר שכוונת התפא"י לומר שאין טעם לחלק בין א"י לחו"ל, ועל כרחך הדין שאין מדור גויים בחו"ל הוא קולא מחוסר ברירה¹², ובימינו (ועכ"פ בימי התפא"י) שיקול זה קיים גם בארץ ישראל, בגלל ריבוי הגויים בתוכה.

בפוסקים בדורנו נאמרו טעמי היתר נוספים: במנחת אברהם (למו"ר הגר"א שפירא זצ"ל, ח"א סי' לח) העיר על כך שהכהנים בימינו אינם נזהרים בכך¹³, ותירץ כעין המנחת חינוך שזה בצירוף שני ספקות, אלא שבמקום הספק על חזקת הכהונה צירף את סברת הראב"ד (הל' נזירות פ"ה הט"ו) שכהני זמננו אינם מוזהרים על טומאת מת, מאחר שהם טמאי מת ממילא¹⁴. הגרש"ז אורבך זצ"ל (מנחת שלמה על הש"ס, פסחים ח"א עמ' נד-נה) התלבט גם הוא

10 תוס' הרשב"א שם, בנימוקו השלישי (וראה בהערה הבאה); ריטב"א ור"ן שם.
 11 הראשונים התחבטו ביחס בין דעת רשב"י לבין דין מדור הגויים: יש שלמדו מדין זה שאין הלכה כרשב"י (תוס' ביבמות סא ע"א ד"ה ממגע, בשם ר"י, וסותר לכאורה למובא בשמו בתוס' הרשב"א), ויש שיישבו את הדין גם לשיטתו בדרכים שונות (רש"י פסחים ט ע"א ד"ה מי לא תנן; שו"ת הרמב"ם סי' קמה; רמב"ן ביבמות שם; תשב"ץ ח"ג סי' שכג). ובאמת קשה להבין את סברת הראשונים הנזכרים בהערה הקודמת, הכיצד ניתן לדחות משניות שלמות, ובהם דברי בית שמאי ובית הלל ועוד תנאים רבים במשנה ובתוספתא באהלות שעסקו בדין זה, מפני דעת רשב"י.
 12 וכדברי הר"ש הנ"ל הערה 8.
 13 וציין שעוררו לעניין זה הרב סולובייצ'יק, וראה להלן משו"ת תשובות והנהגות בשמו.
 14 והוסיף שאמנם טומאת בית הפרס גם היא מספק ובכל זאת נאסרה בזה"ז (שו"ע יו"ד סי' שסט ס"א), אך בית הפרס הוא בגדר טומאה חדשה, משא"כ מדור הגויים, שאינו אלא ספק.

על מה שמכו הכהנים בארץ ישראל להיכנס למדור הגויים בלי בדיקה¹⁵. הוא מתרץ שאולי סומכים שכל מקום נחשב כמקום שחולדה וחזיר יכולים להלך בו, "וצריך עיון"; ושמה כוונתו שבימינו שכיחים כלבים וחתולים (ועיין בתפא"י מ"ח: "והוא הדין במצוי שם שאר חיה אוכלת בשר, ככלב וחתול"). טעם נוסף להיתר בשו"ת תשובות והנהגות (ח"ג סי' שמז), שסומכים על הסברה שאיסור הכהן לצאת לארץ העמים נאמר רק כשיש טהרה בארץ ישראל¹⁶, ומדור הגויים שווה בעניין זה לארץ העמים¹⁷. בספר 'טעם ודעת' (הל' טו"מ פ"א ה"ז, בה"ל ד"ה מקום) כתב בשם הרב אלישיב היתר מסברה זו שמדור הגויים דומה לארץ העמים, שיש שהקלו בה לכהנים, וכן בצירוף סברת תוס' הרשב"א שדין מדור הגויים אינו להלכה לשיטת רשב"י שקי"ל כמותה; ועיין שם בהערת המחבר על טעמו. ויש אומרים שדין זה נאמר דווקא כשהבית בידי הגוי, אבל כשקנאו ישראל ונכנס לגור בו כבר אינו "מדור הגויים"¹⁸.*

ויש שכתבו הלכה למעשה להיזהר בזה בארץ ישראל: ערוך השלחן העתיד (סי' כד סי"ד), וכן כתב בשו"ת תשובות והנהגות (ח"ג סי' שמז וח"ד סי' רסג) בשם הרב יוסף דב סולובייצ'יק (מברסק - ירושלים) בשם רבי שמחה זליג, דיין בבריסק¹⁹.

על כל פנים, רוב ככל טעמי ההיתר הנ"ל מבארים בדוחק מדוע הכהנים לא נאסרו בכך, אבל משאירים על כנו את עצם החשש מטומאה. נמצא, אפוא, שמי שנכנס למדור גויים בימינו נטמא מספק. ובהנחה שחז"ל חששו גם לטומאת אהל, כפי שהתבאר, יוצא לכאורה שדי בכניסה לבניין מגורים שיש בו גוי על מנת להיטמא²⁰.

15 ותחילה כתב שאלמלא דברי תוס' שם היה אפשר לומר שלא גזרו איסור על הכהנים אלא רק טומאה, וסברה זו מופיעה גם בתשובות והנהגות שלהלן; אך ראה לעיל מהתוספתא ומסכת שמחות.

16 מקור החילוק במהרש"ל בהערותיו על הטור (נדפסו בהוספות לטור במהדור' אל המקורות) סי' שסט: "ארץ עמים - פירוש, בזמן שא"י היה בטהרה היה אסור לכהן לילך מא"י לחו"ל", וכלשון זה הובא גם בפרישה ובש"ך, וניתן להבין ממנה שלדעתו א"י איבדה את חזקת טהרתה (וכן מבואר בערוה"ש שם סי"א: "בזמן הקדמון שהיתה א"י מוחזקת בטהרה"), אם כי היה עדיף לפ"ז שיכתוב "בזמן שא"י הייתה טהורה". אולם בב"ח שם: "בזמן שהיה טהרה בא"י", ובט"ז סק"ד: "בזמן שהיה טהרות בא"י", ומשמע שלא הארץ השתנתה אלא הנהגת הטהרה. ובפת"ש שם סק"ה הובא השבות יעקב (ח"ב סי' צח) שחלק על היתר זה (ומקושייתו על המהרש"ל מהרי"ף ושאר ראשונים משמע שהבין שהמהרש"ל אינו טוען לשינוי מציאותי מסוים שהתחולל בארץ, שהרי אם כן שמא לדעתו שינוי זה התחולל אחרי זמנו של הרי"ף, כגון בעקבות מסעי הצלב וכדומה; ואכן בידיאל משה, מאמר ישוב א"י סי' צד-צה, הקשה כיו"ב על השבו"י). וראה עוד בספר 'כבני מירון' עמ' כה-כו, שהארץ בכיוון זה שדין מדורות הגויים בטל בימינו כי ממילא כל א"י בחשש טומאה, ואכמ"ל.

17 אין בזה תירוץ לשו"ע, שהזכיר את דין ארץ העמים ולא את מדורם.

18 הגר"ח קנייבסקי שליט"א (דרך שיחה, עמ' שעז), וכתב שלשון הרמב"ם (ה"ז) "ששכנו בו גויים", לשון עבר, היא דווקא כשישראל טרם גר שם כבעה"ב. לענ"ד איפכא מסתברא, שדווקא כשהיא ביד הגוי לא גזרו, ראה לקמן.

19 ועיין במשנת יעקב (לרב רוזנטל, טהרה עמ' רא) שנשאר בצ"ע בדין זה.

20 ושמה יש לומר שלא חששו לסוף טומאה לצאת, בפרט על פי הסברה שסט"ל הוא מדרבנן. בשו"ת

פרק ג: בבית מרוצף

בתוספתא ה"י נאמר: "כיצד בודקין מדור העמים? ישראל נכנס ואחר כך כהן, ואם נכנס כהן תחלה אף על פי שמצאו רצוף בשייף או בפשיפש טמא". זוהי גרסת הר"ש (מ"ח) והאגור (לר' שמואל אבן ג'אמע, ערך 'קניי'), וכך בכת"י וינה (שממנו מהדר' צ"מ), וכן הגיהו החסדי דוד והגר"א. פשטות הדברים שאע"פ שהבית מרוצף הכהן טמא רק מפני שנכנס קודם הבדיקה, והבדיקה מטהרת מכאן ולהבא ולא למפרע (ואפשר שזהו קנס על הכהן שנכנס קודם בדיקה). ולפי זה מתברר שבבית מרוצף לא גזרו כלל, מפני שחזקתו שלא קברו בו, אלא שחובה לבדוק שאכן הוא מרוצף ורק אז יכנס²¹. כך ביארו זאת הסדרי טהרות (אהלות רס"ב ד"ה גמ') וערוך השולחן העתיד (סי' כה"ד), וכן משמע בחסדי דוד, שכתב: "ואיכרא שדברים ברורים הן, שאם נכנס כהן שם קודם בדיקה טמא מדבריהם". לעומת זאת בזר זהב כתב: "רצוף – בשייש, שאי אפשר לחפור, מכל מקום חיישינן שמא תחת האבן קבור", וכן כתב החזו"א (אהלות סי' כה סק"י), שהתוספתא מוכיחה שגם בית מרוצף בכלל הגזירה. פירוש זה מובן לפי גרסת התוספתא בדפוס וילנא: "כיצד בודקין מדור העמים? ישראל נכנס ואחר כך כהן, אף על פי שמצאו רצוף בשייף או בפשיפש טמא", ללא המילים "ואם נכנס כהן תחילה", וממילא משמע להיפך, שזהו תיאור הבדיקה, ואע"פ שמצאו רצוף עדיין הוא בחזקת טומאה עד שייבדק (אך קשה להניח שהזר זהב הסתמך על גרסה זו כנגד גרסת הגר"א, וצריך עיון). ולמעשה מסתבר להכריע כגרסת הראשונים ופירוש הסד"ט וסיעתו.

הרמב"ם לא הזכיר במפורש היתר זה של בית מרוצף, אבל מאידך גם לא הביא את התוספתא לחומרא כפירוש הזר זהב. יש מקום לומר, אם כן, שכלל זאת באמרו (הל' ט): "ואת מה הן בודקין? את הביבין העמוקים ואת המים הסרוחין", ממנו ניתן להבין שמקום מרוצף אינו טעון בדיקה. והנה, החזו"א לשיטתו המחמירה בבית מרוצף פירש שכוונת המשנה לציין את מה צריך לבדוק מחוץ לבית, ואילו הבית כולו טעון בדיקה; אולם הרמב"ם בתשובה (סי' קמה) כותב במפורש שלא כן: "שאינן בודקין אלא המקומות

מעין אומר (ח"ז עמ' תכב) נשאל הרב עובדיה יוסף זצ"ל האם מותר לכהן לגור בבניין שיש גוי באחת הדירות והשיב להיתר, והמהדיר נימק זאת בקצרה בכך שהבתים מרוצפים, ועל כך להלן.
 21 היה מקום לפרש אחרת, שגם בבית מרוצף אפשר שיקברו, אבל במדור גויים חששו רק למגע ומשא, והריצוף מונע חשש זה אפילו אם קברו תחתיו, שכן הנכנס אינו מזעזע את אבני הריצוף ואינו מסיט את הנפל שתחתיהם, כפי שמצינו בבית הפרס, שבהיותו מרוצף לא חששו בו למגע ומשא (פי"ח מ"ה). אלא שאם כן יש לשאול, מדוע אסור לכהן להכנס למדור העמים מרוצף עד שיכנס ישראל תחילה? הרי הוא יכול לראות כבר בכניסתו שהוא דורך על רצפה ואין בצעדו כל חשש! לפיכך נראה לפרש כאמור, שהריצוף מסיר את החשש מקבורה, משום שיש להניח שהוא קיים כבר מתחילת בנייתו של הבית, ולא קברו בו מעולם. ומכיון שכך, רק כאשר כל הבית כולו מרוצף הרי הוא כבדוק, אבל כאשר רק חלקו מרוצף – אין לכהן היתר לדרוך על החלק המרוצף, כי סוף סוף יש לחוש לטומאת אהל מנפל שבחלק הלא מרוצף.

שאפשר שהשליכו שם נפל, ואינו חייב לחפור הארץ כולה". מכאן מתחזקת הסברה שהרמב"ם הקל בבית מרוצף.

בכך יש לנו לימוד זכות בשופי על מנהג הכהנים בארץ ישראל כיום להיכנס לבית שגרים בו גויים. לגבי גינת נוי שליד הבית, יש מקום לדמותה לאסטונונית (מ"ט) שלא גזרו עליה, וביאר התפא"י: "דמדעשוי לנוח עליו בשעשוע ועונג אין רגיל לקבור תחתיו מפני הריח וכדומה".

פרק ד: שינוי הרגלי הקבורה

טעם נוסף להקל במדור גויים בימינו הוא מה שכתבו התוס' ישנים (השלם, מהדר' אופק) ביבמות (סא ע"א ד"ה דילמא): "אין לטמות עתה מדורות של גויים, דאמרינן אין מדורות של גויים בחוצה לארץ, וגם אין רגילות לקבור נפליהם בבתיהם".

סברה זו התחזקה בימינו אלף מונים, מכמה סיבות: א. הבתים מרוצפים, כאמור. ב. מרבית הנפלים שהגיעו לכדי טומאת מת, גם בהפלות טבעיות שאירעו בבית, נלקחים לבדיקה רפואית. ג. הרגלי הניקיון בבתי המגורים השתנו בתכלית²². ד. בתכנון הציבורי, כיום האשפה מטופלת ונלקחת על ידי עובדי התברואה, בניגוד לימי חז"ל שבהם האשפה הושלכה לחצר. לכן מי שירצה להיפטר מנפל בבית, הדבר המתבקש ביותר הוא להשליכו לפח האשפה (בבית או ברחוב) ומשם יפונה תוך ימים ספורים לכל היותר. ממילא אין לחוש לטומאת אהל בביתו²³.

22 בהקשר זה יש לציין לשו"ת מהרש"ם (ח"ד סי' קלב), שם הקשה השואל על הגמ' בע"ז ל ע"א שהגויים מקפידים על ניקיון ("אמנקרותא", ולגרסה אחרת: "אמנקיותא", ולכן הם מקפידים לכסות את כלי האוכל והשתיה), ואם כן למה חששו לקבורת נפלים בבתיהם? ותירץ המהרש"ם שקבורה זו שחששו לה היא בעומק הקרקע. אולם מהיתרם של בית הלל (מ"ח) במקום שחולדה מהלכת בו לא משמע כך, והרמב"ן (יבמות סא ע"א) כתב במפורש להיפך, על מנת ליישב את דין מדור הגויים עם דעת רשב"י שאין לגויים טומאת אהל אלא מגע ומשא: "שהנשים קוברות שם נפליהן ואין מעמיקין אותם והן מתגלין בדריסת הרגל ואי אפשר שלא יפגע בעצם כשעורה". וצ"ע בדברי הרדב"ז (ח"ח סי' קצח) שכתב על מדור הגויים: "ואפילו באתרא דשכיחי חולדה וברדליס, מכל מקום חופרות להם בעומק ואין חולדה וברדליס יכולות לחטט אחריהן להוציאן, ונמצא כל הבית טמא", ולכאורה זה כבית שמאי.

עוד כתב המהרש"ם, שאע"פ שהגויים מקפידים על ניקיון חששו לקבורת הנפלים: "דהתם רוצין שיהיה מתיהן בביתן, שמאמינים בכשפיהם וכדומה". גם שיקול זה אינו קיים בגויים בימינו, עכ"פ ברובם ככולם. קושיה זו מהקפדת הגויים על הניקיון מופיעה גם בשו"ת דברי מלכיאל (ח"ה סי' קיז), וכתב שהגמ' בע"ז עוסקת רק בדברי אכילה, ולא בשאר דברים, "דמדורות נכרים טמאות שחוששין שהשליכו שם נפל, הרי שאין מקפידים על נקיות הבית, כי אין לך דבר מאוס יותר מנבלת אדם, שידוע שמסריח יותר מנבלת בהמה". ולאור זאת קל יותר להניח שבימינו אין מקום לחוש.

23 לדעת הסוברים שכלי מתכת שנטמאו ממת מטמאים באהל עדיין היה מקום לחוש לטומאה זו, שהרי גם אם הנפל הושלך הכלים נשארו בבית. אלא שלפי זה גם בדיקה או גרירת חולדה לא

בספר 'טעם ודעת' (הל' טו"מ פי"א ה"ז, בה"ל ד"ה מקום ושעה"צ ס"ק קעג) כתב שאין לסמוך על סברת התוס' ישנים, מפני שכל הראשונים שדנו על היתר מדור הגויים בחו"ל ולא נימקו אותו כדברי התוס' ישנים חלוקים על סברה זו, ולדעתם גם כשבטל הטעם לא בטל הדין. לענ"ד אין מדבריהם שום ראיה שחלקו עקרונית על סברה זו, אלא כפי הנראה סברו שאין שינוי מהותי במציאות בעניין זה בין זמן חז"ל לזמננו.

כידוע, ככלל גזירות חז"ל אינן בטלות מאליהן כאשר מתבטל טעמן, ו"כל דבר שבמניין צריך מניין אחר להתירו" (ביצה ה ע"ב). אעפ"כ מצינו בכמה עניינים שכתבו הראשונים שדינים מסוימים בטלו, וזאת במיוחד כאשר טעם הגזירה ברור וידוע לכל (שו"ת הרא"ש כלל ב סי' ח), וכן כאשר מלכתחילה נאמרו בגזירה זו חילוקים שונים לגבי מצבים שבהם הטעם לא שייך, כלשון הריב"ש (סי' קיט): "ולא תימא כיון דתקנתא דרבנן הוא אע"פ שבטל דבר לא בטל הגזירה, דמעקרא נמי הכי תקינו לפי הדורות ולפי המקומות... אלמא שחכמים בתקנה זו לא השוו בה מידותיהם אלא הכל לפי הזמנים ולפי המקומות ולפי האנשים". ואכן, בדין מדור העמים אמרו חז"ל חילוקים רבים בפרטיו, שכולם סובבים סביב השאלה האם מבחינה מעשית יש לחוש לטומאה: שהיית ארבעים יום; גיל הגוי, כאמור; אם היה עבד או אשה משמרים אותו אינו צריך בדיקה; מקום שחולדה מהלכת בו אינו צריך בדיקה; בית מרוצף כנ"ל; ומקומות למגורים ארעיים.

אמנם יש פרט אחד שבו מצינו "לא פלוג", והוא הדין שאע"פ שאין עמו אשה הבית טמא (מ"ז), אך הר"ש שם מסביר שחיישינן שמא הביא אשה בלילה ולא ראוה. הרמב"ם (טו"מ פי"א ה"ח), לעומת זאת, כתב שזוהי גזרה משום מדור שיש בו אשה, אך גם לדעתו מסתבר שגזרו כך מפני שבסתם מדור יש אשה. לעומת זאת כאשר המצב הסתמי הוא שאין חשש, לא מסתבר שגזרו בו. וכך צידד בנדון דידן ב'אמרי צבי' (דומב, עמ' רכח), על פי הידוע שהגויים בימינו מתורבתים יותר ואינם קוברים נפלים בבתיהם²⁴.

תועיל, ואם כן המשניות מוכיחות שכלי מתכת הנטמא מן המת אינו מטמא באהל, עכ"פ אחרי פרישתו מן המת, וכפי שכתבנו באריכות בסימן ב. אלא שלפי מה שיתבאר להלן שמדובר על גוי שפינה את דירתו אפשר שאכן כעת אין בה כלי מתכת כלל.

24 וראה בשו"ת אגרות משה (יו"ד ח"ב סי' מא) שכתב בעניין אחר שבמה שידוע שהגויים מקפידים על הניקיון יש לסמוך על הקפדתם כאילו הייתה שם השגחת ישראל, עיין שם.

פרק ה: עיקר דין מדורות הגויים

בשולי הדברים אציע מחשבה שעלתה בדעתי לגבי עיקר דין מדור גויים, ולא מצאתי לה תימוכין מפורשים. יתכן לענ"ד לומר שאין כוונת חז"ל שבית שהגוי גר בו כעת עומד בחזקת טומאה והנכנס אליו נטמא. רק בית שהגוי עזב אותו וכעת ישראל בא לגור בו עומד בחזקת טומאה עד שייבדק.

לשון המשנה (מ"ז): "מדורות הגויים טמאים" לכאורה גורפת, שכל מקום שהגויים גרים בו טמא. אולם יש לדקדק בלשון המשנה בהמשך: "כמה ישהא בתוכן ויהא צריך בדיקה? ארבעים יום": לכאורה "תנא היכא קאי" והיכן הוזכרה הבדיקה? וגם היה לו לשאול על עיקר הדין, "כמה ישהא בתוכן ויהיה טמא?". אלא שפשוט לתנא ש"מדורות הגויים טמאים" היינו עד שייבדקו, וממילא ניתן לשמוע שמדובר במדורות העומדים לבדיקה, דהיינו שהתפנו מיושביהם הגויים, ואדרבה, חיוב הבדיקה הוא הגורם לטומאה. וכך מובן סדר הדברים במשנה, שדנה תחילה (משניות ז-ח) איזה מדור טעון בדיקה ומהי הבדיקה, ורק לבסוף (משניות ט-י) מפרטת מהם המקומות שבהם אין דין מדור גויים כלל. הקושי בניסוח זה מתחדד מהשוואה למשנה בנידה פ"ז מ"ד על הדין המקביל בכותים: "בית הטומאות של כותים מטמאין באהל, מפני שהם קוברין שם את הנפלים. ר' יהודה אומר: לא היו קוברין אלא משליכין וחייה גוררתן". כאן לא הוזכרה בדיקה כלל, אלא נאמר עצם הדבר שהם מטמאים, וזה דין מיוחד בבית המיוחד לטומאות, שבו מצוי לקבור את הנפלים.

מה הסברה בדין זה, לחשוש לטומאה רק בזמן שהבית פנוי לבדיקה? ניתן לנמק זאת בשתי דרכים: האחת, שהחשש מפני קבורת נפלים בבית הוא קטן, ובעלמא לא חששו לכך בכניסה ארעית של ישראל לדירת הגוי, אלא שכאשר ישראל נכנס לגור בה, ויש כעת הזדמנות לבדוק את דירת הגוי ולסלק ממנה כל טומאה אפשרית, החמירו חכמים לסלק כל חשש וגזרו עליה טומאה עד שיבדקנה. השניה, שאין דרכם של הגויים לקבור נפלים בבית מגוריהם, ורק לקראת עזיבת הבית קיים החשש שמא קברו בו נפלים מחמת שידעו שלא יאריכו לשבת בו²⁵.

ראיה לחידוש זה מהמשנה בע"ז פ"ד מי"א: "המטהר יינו של נכרי ונותנו ברשותו בבית הפתוח לרשות הרבים, בעיר שיש בה גויים וישראלים – מותר, בעיר שכולה גויים – אסור עד שיושיב שומר". רש"י (ע"ז ס ע"ב ד"ה המטהר וסא ע"א ד"ה המטהר) מפרש שהכוונה לעשיית היין בכשרות מאיסור יין נסך, ונראה שפירש ש"מטהר" אינו במובן של טהרה מטומאה,

25 היה מקום להסביר לפ"ז גם את דין עיר גויים שחרבה (מ"ט), שטהורה לדעת רשב"ג, ולפי דרכנו ניתן לבאר שהטעם מפני שישראל לא החליף את הגוי אלא העיר חרבה בין זה לזה. אולם הרמב"ם בפיה"מ מסביר ביתר פשטות, שבעלי חיים אוכלים את הטומאות שבעיר החרבה.

וכך שימושו המקובל של המושג "מטהר יינו" בפוסקים. אולם הרמב"ם מפרש: "מטהר יינו שלנכרי הוא שיתעסק בו הישראל מתחילתו כדי שיהיה טהור", ופשט הדברים כמשמעם שישראל שומר על היין גם מטומאה²⁶. וכך משמע מהקשר המשניות, עיין במשנה ט שם שדנה על טהרת היין מטומאה. ואם כנים דבריני, מתברר מהמשנה שכאשר היין נשמר בבית הגוי תחת פיקוח של ישראל הרי הוא טהור, ולא הוזכר שזה דווקא כאשר היין מצוי בחבית של חרס המוקפת צמיד פתיל. ומכאן שבית הגוי אינו מטמא.

עוד מצינו בתוספתא בע"ז פ"ו ה"ב: "המיחד ביתו לעבודה זרה – כולו מטמא בביאה, והעומד בתוכו כאילו עומד בתוך עבודה זרה". מבואר שטומאה זו מתחדשת בגלל ההקצאה לע"ז, אבל בית מגורים סתמי של גוי אינו מטמא בביאה (דהיינו כשמכניס ראשו ורובו, עי"ש בהמשך ההלכה), וכל שכן באהל.

ראיה נוספת מהגמרא בשבת יז ע"ב: "אמר רב נחמן בר יצחק: גזרו על תינוק נכרי שמטמא בזיבה, שלא יהא תינוק ישראל רגיל אצלו במשכב זכור". אם כניסת ישראל לביתו של גוי מטמאת את ישראל טומאת שבעה, אפילו רק במגע ומשא בקרקע הבית ולא באהל, מה הצורך בגזירה נוספת שאינה אלא טומאת ערב?²⁷

עוד מצינו בשבת כזו ע"ב: "ת"ר, פעם אחת הוצרך דבר אחד לתלמידי חכמים אצל מטרוניתא אחת, שכל גדולי רומי מצויין אצלה... הלך רבי יהושע ותלמידיו... אחר שיצא ירד וטבל... בשעה שירדתי וטבלתי במה חשדונוני? – אמרנו: שמא ניתזה צינורא מפיה על בגדיו של רבי. – אמר להם: העבודה, כך היה". אם נטמא הוא ובגדיו טומאת שבעה בכניסתו לביתה, מה הועילה הטבילה מפני צינורא שניתזה מפיה? ויש לדחות, שבייתה היה מרוצף כדרך העשירים²⁸.

לאידך גיסא נאמר בתוספתא בטהרות פ"ח ה"ט (ע"פ חלק מהגרסאות, עיין ר"ש בטהרות פ"ז מ"ז ובראב"ד בהל' מטמאי מ"מ פ"ב ה"א): "הלוקח כלים מאומני גויים והמוסר כלים לאומני גויים טמאין מדרס וטמאין טמא מת", ומשמע שבית הגוי מוחזק בטומאת מת. אך יש לפרש שהחשש אינו מעצם השהייה בביתם (והרי לא בכל חנות גזרו על מדור הגויים אלא רק כשדר בה, כמבואר בתוספתא באהלות פ"ח ה"א), אלא מפני שהכלים

26 וכך משמע גם מלשון הרמב"ם בהל' מאכלות אסורות פ"ג ה"ג: "לדרוך לו יינו בטהרה", וכן שם הל' ה: "היה יין זה הטהור...". אך קצת קשה, לפי שיטת הרמב"ם שהבוצר לגת הוכשר אפילו אם לא הורטבו הענבים (הל' טומאת אוכלין פ"א ה"א), שאם כן לא די שישראל ידרוך אלא עליו גם לבצור.

27 ובשלמא לדעה בע"ז לו ע"ב שגזירה זו נאמרה אפילו בגוי בן יומו, הרי שהיא רחבה יותר מדין מדור הגויים שאינו אלא בבן תשע, כדברי התוספתא באהלות הנ"ל. אך מסקנת הגמרא שם שגם גזירה זו נאמרה בבן תשע דווקא. ובדוחק יש לומר שהגזירה לעשותו כזב הרחיקה לא רק מביתו אלא גם ממגע עמו ברחוב, שעלול היה לגרור למשכב זכור בביתו.

28 אבל אין לומר שהיה זה בחו"ל, שהרי גם על כך יש לשאול מה התועלת בטבילתו, וע"כ צ"ל שמדובר ב"גדולי רומי" היושבים בא"י, וכך מצינו בכמה מקומות, עיין 'סדר הדורות' ערך ר' יוסי בן קיסמא.

מסורים לשמירתו של הגוי, ומכיוון שיכול היה לקחתם לכל מקום שיחפוץ חוששים לכל טומאה אפשרית²⁹.

בדברי הראשונים יש ראיות לכאן ולכאן בשאלה זו. מלשון הרמב"ם ניתן לדקדק כפי שביארתי, שכן כתב (הל' טו"מ פ"א ה"ז): "מקום ששכנו בו גויים בא"י הרי זה מטמא כארץ העמים עד שייבדק שמא קברו בו נפלים". ראשית, הלשון "ששכנו" ולא "ששוכנים" משמעה שמדובר לאחר עזיבתם. ועוד, שהניסוח "מטמא עד שייבדק" מצביע על כך שהטומאה נובעת מחיוב הבדיקה, דהיינו שמאחר שיש אפשרות לבדוק נגזרה הטומאה עד שיבדוק. ואם לא כן, היה לרמב"ם לבאר תחילה את דיני הטומאה ורק לבסוף לכתוב שהבדיקה מועילה לה ומה דרכי הבדיקה (השווה לפרק הקודם על בית הפרס, שבו האריך הרמב"ם לבאר את דיני טומאתו ורק לבסוף את בדיקתו וטהרתו)³⁰. וראה גם לשון הרמב"ם (בשו"ת, סי' קמה): "ואיזו ראייה יש מזה שהצריכוהו בדיקה כי קברי גוים מטמאין באהל?! אין בזה ראייה כלל, אלא (צריך) לבדוק, כדי שלא יהיה שם וכל [אשר] יגע בו הנוגע". הרמב"ם מנסח את הקושיה לא מן הטומאה אלא מחיוב הבדיקה, הטפל לכאורה. וגם תשובתו, שאין קשר בין דין מדור גויים לבין טומאת קברי הגויים, מובנת יותר לאור האמור, מפני שאם הטומאה היא על כל מי שנכנס לבית הגוי מחשש לנפלים הרי זה מלמד שקברי הגויים מטמאים באהל, אבל אם זוהי רק תקנה מיוחדת למי שעובר דירה, כדי לטהר מכל חשש טומאה, מובן יותר אם התקנה תהיה רחבה יותר ממה שהיה ראוי לפי חשש הטומאה³¹.

כך ניתן להבין גם מלשון רש"י (פסחים ט ע"א): "וכמה ישהה הנכרי במדור ויהא המדור צריך בדיקה – לכשיצא הנכרי וירצה ישראל לדור בו", וכן במאירי שם: "וכמה ישהה הגוי במקום זה ויהא צריך בדיקה כשיצא וירצה הישראל לדור שם?". לכאורה היה מקום לדבר על בדיקה גם כאשר כהן רוצה כעת להיכנס לבית הגוי לצורך כלשהו, ומרש"י והמאירי משמע שאין בדיקה אלא בהחלפת הדיירים; ושמא יש לומר שדיברו בהווה, שאין זה מצוי שהגוי יאפשר בדיקה בביתו.

אולם מתוס' שם (ד"ה כל מקום): "אומר ר"י דכהנים מותרין ליכנס בבתי עובדי כוכבים אפילו אין חזיר וחולדה מצויין שם..." משמע שהדיון גם על כניסה זמנית לבית הגוי. וכן

29 אכן החס"ד שם תמה מדוע חששו לטומאת מת, ותירץ שלפעמים יהיה מת בביתם, ולא הזכיר את טומאת מדור הגויים.

30 מצאתי שעמד בזה בספר 'עליות משה' (ח"ב עמ' קיח), שלרמב"ם חיוב הבדיקה גורר את הטומאה ולא להיפך, ודווקא כשבא לגור שם, וראה שם באריכות את ביאורו לסוגיית הגמרא בפסחים ט על פי זה. ויש שהסיקו מלשון הרמב"ם "ששכנו" להיפך, שכל עוד הגוי גר שם אין הבדיקה מועילה ('שלום יהודה' על פסחים שם, עמ' רצב); ולענ"ד אינו מובן, מדוע לא תועיל הבדיקה לשעתה להיכנס לאלתר?

31 עמד בזה ב'אור יקרות' (אהלות, מאת הרב מלכיאל מנדל, עמ' תתרא-תתריב), אך לא כתב את ההשלכה המעשית מכך, שלא גזרו על הנכנס לבית גוי.

משמע בר"ש (מ"ט), שנימק את הדין שאין מדור גויים בחו"ל "מפני שאין יכולין לעמוד בה", והרי אם מדובר רק בבדיקה בין דייר אחד למשנהו אין בזה קושי. ובסמ"ג (עשין ולא): "ובתוספתא אמרין שלא גזרו על מדורות העמים בחוצה לארץ, פירוש לאסור לעבור שם כהנים בחו"ל", ומשמע שדן אפילו בכניסה אקראית לבית הגוי³².

סיכום

מנהג הכהנים בארץ ישראל שלא לחוש לטומאת מדור הגויים. בפוסקים קיימת התלבטות על מנהג זה, ורובם התירו מטעמים שונים שלפיהם הטומאה אכן קיימת ואעפ"כ הכהנים לא נאסרו בה. לענ"ד העיקר לדינא שבימינו אין לחוש לטומאה זו כלל, משתי סיבות: האחת, שבבתים מרוצפים לא גזרו חז"ל, כפי שעולה מהתוספתא (לגרסת הראשונים ופירוש כמה אחרונים). השניה, שהרגלי הקבורה של נפלים בימינו השתנו בתכלית מכמה סיבות. ומאחר שזוהי גזירה שטעמה ברור וידוע על פי פרטיה המופיעים בחז"ל, וגם ברור שטעמה המקורי בטל, הרי היא בטלה מאליה ללא צורך בבית דין שיחליט על כך. נמצא שגם מי ששהה בבית גויים אין בכך כדי להפקיע את חזקת טהרתו. בשולי הדברים הוצע שעיקר דין מדור הגויים לא נאמר על מי שנכנס באקראי לבית הגוי, אלא רק על מי שנכנס לגור בבית שלפני כן גר בו גוי. כך אפשר להבין מכמה מקורות, אם כי ברור שיש ראשונים שתפסו זאת אחרת.

32 כמו כן ניתן להבין מלשון ר"ח בחגיגה כה ע"א, המבאר את עניין ה"רצועה של כותים": "לא מצו לאתויי יין ושמץ בגליל מפני מדורי הכותים שעוברין בתוכם". אך שמא יש לחלק בין גויים לכותים, כנ"ל. ועל טומאת ארץ הכותים ראה בהרחבה ב'שערי טהרה' לרב גורן (גורונציק) זצ"ל, ב'תוספת טהרה' עמ' 138-142.